

JOANNA USAKIEWICZ

GILLES MÉNAGE
I JEGO *HISTORIA MULIERUM PHILOSOPHARUM*

W 1690 r. francuski uczony Gilles Ménage (1613-1692)¹, z łacińska podpisujący się Aegidius Menagius, wydał dziełko niewielkie, ale wielce oryginalne i bardzo erudycyjne – *Historia mulierum philosopharum* (dosłownie: „Historia kobiet filozofek”)². Pracy tej i jej autorowi chcemy poświęcić nieco uwagi.

Gilles Ménage urodził się 15 sierpnia 1613 r. w Angers. Jego ojciec, Guillaume Ménage, był w tej miejscowości adwokatem królewskim. Predyspozycje intelektualne skierowały Gillesa Ménage’a również na drogę kariery prawniczej. Zanim skończył dwadzieścia lat, już praktykował jako adwokat w rodzinnej miejscowości. W 1632 r. występował w kilku sprawach w Paryżu. Z powodu choroby musiał jednak zakończyć aktywną pracę prawniczą. Związał się z Kościołem. Choć nie miał święceń kapłańskich, uzyskał możliwość czerpania dochodu z dóbr kościelnych w Montdidier. Należał do otoczenia Jean-François’a Paula de Gondi (1613-1679), kardynała de Retz, późniejszego arcybiskupa Paryża (w latach 1654-1662), znanego mecenasa literatów i artystów. W tym czasie rozpoczął swoją działalność literacką. Około 1648 r. pokłócił się jednak ze swoim patronem. Jak zobaczymy, nie była to jedyna kłótnia, w której uczestniczył – niewątpliwie kłótniowość była

---

Dr hab. JOANNA USAKIEWICZ – Katedra Bioetyki i Antropologii Filozoficznej, Uniwersytet w Białymstoku; adres do korespondencji: Pl. Uniwersytecki 1, 15-420 Białystok; e-mail: joanna.usakiewicz@onet.eu

¹ Na temat Gilles’a Ménage’a i przywołanych dalej innych osób, obok prac o charakterze encyklopedycznym, zob. J. E. S a n d y s, *A History of Classical Scholarship: From the Revival of Learning to the End of the Eighteenth Century in Italy, France, England and the Netherlands*, New York: Cambridge University Press 2010.

² *Historia mulierum philosopharum scriptore Aegidio Menagio. Accedit eiusdem Commentarius Italicus in VII. Sonettum Francisci Petrarcae a re non alienus*, Apud Anissionios, Joan. Posuel & Claudium Rigaud, Lugduni MDCXC.

jednym z przejawów jego swarliwego charakteru. Ménage przeniósł się więc do nowego domu w Paryżu, gdzie zaczął urządzać spotkania literackie, które nazwał *Mercuriales*, jako że odbywały się we środy, a środa po łacinie to *dies Mercurii*. Ménage był nauczycielem Marie-Madeleine Pioche de la Vergne, późniejszej księżnej de la Fayette (1634-1693), uznanej pisarki: autorki głośnego romansu *Księżna de Clèves* (1678), uważanego za pierwsze arcydzieło psychologicznej powieści francuskiej. Należał do Akademii Francuskiej, utworzonej w 1635 r. przez kardynała A.J. du Plessis de Richelieu (1585-1642). Gilles Ménage zmarł 23 lipca 1692 r. w Paryżu.

Nazwisko Ménage'a, choć filozofem nie był, historykom filozofii kojarzy się zwykle albo z jego pracą jako wydawcy i komentatora Diogenesa Laertiosa, albo ze wzmiankami o nim w *Nowych rozważaniach dotyczących rozumu ludzkiego* Gottfrieda W. Leibniza.

W 1664 r. Ménage opublikował w Londynie dzieło Diogenesa Laertiosa, znane nam jako *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, pod tytułem *Diogenes Laertius, Graece et Latine cum Commentario*. W swoim wydaniu umieścił ponadto nie publikowany wcześniej anonimowy życiorys Arystotelesa, określany odtąd jako *Vita Menagiana*, aż do edycji krytycznej tego życiorysu dokonanej przez Ingemara Düringa w 1957 r.³, w której autorstwo zostało przypisane Hezychiuszowi z Miletu i od tego czasu życiorys ten jest identyfikowany również jako *Vita Hesychii*. Ménage napisał też *Observationes et emendationes in Diogenem Laertium* („Uwagi i poprawki do Diogenesa Laertiosa”; Paryż 1663), przedrukowywane w późniejszych wydaniach dzieła Diogenesa Laertiosa (Pearson 1664; Meibom 1692; Huebner 1830, 1833).

W *Nowych rozważaniach dotyczących rozumu ludzkiego* Leibniz przywołał Ménage'a trzykrotnie. Filalet powołuje się na jego *Dictionnaire étymologique* („Słownik etymologiczny”)⁴ oraz wydane po śmierci Ménage'a *Menagiana*⁵, Teofil mówi zaś o książce, którą Ménage miał zamiar napisać, a miała ona dotyczyć „rzeczy jeden raz tylko powiedzianych”⁶. Prace dotyczące materii językowej stanowią główną i najbardziej cenioną część dorobku Ménage'a. Wspomniany słownik nosi pełny tytuł: *Dictionnaire étymologique ou origine de la langue françoise* (Paryż 1675). Jest to pierw-

³ Zob. I. Düring, *Aristotle in the Ancient Biographical Tradition*, Göteborg: Almqvist & Wiksell 1957.

⁴ Zob. G.W. Leibniz, *Nowe rozważania dotyczące rozumu ludzkiego*, Warszawa: PWN 1955 t. 2, s. 74 (ks. 3, rozdz. 6).

⁵ Zob. tamże, t. 2, s. 81 (ks. 3, rozdz. 6).

⁶ Tamże, t. 2, s. 327 (ks. 4, rozdz. 16).

szy wielki słownik etymologiczny języka francuskiego. Na temat języka francuskiego napisał też inne dzieło: *Les Observations de M. Ménage sur la langue française*. Zajmował się również językiem włoskim, czego wynikiem jest *Origini della Lingua Italiana* (Paryż 1669). Obok języka interesowała go również literatura zarówno klasyczna, jak późniejsza. Jednej z komedii Terencjusza poświęcił *Discours sur l'Heautontimorumenos de Térence* (Paryż 1640), a Petrarce *Commentarius Italicus in VII. Sonettum Francisci Petrarcae* (wyd. razem z *Historia mulierum philosopharum*, 1690). Próbował też swoich sił jako poeta w języku greckim, łacińskim, francuskim i włoskim (*Poemata Latina, Gallica, Graeca et Italica*, 1656). Napisał m.in. elegię *In obitum Petri Gassendi* („Na odejście Piotra Gassendiego”). Jego utwory poetyckie stanowią zgrabne naśladownictwo przede wszystkim Owidiusza i Tibullusa. *Menagiana* to zbiór myśli i uwag na różne tematy (od literackich, poprzez historyczne i etyczne, po popisy erudycji) oraz bon motów Ménage’a, zebranych i wydanych już pośmiertnie przez jego przyjaciół pod kierunkiem Antoine’a Gallanda w 1693 r. Obok prac o Diogenesie Laertiosie oraz *Historia mulierum philosopharum* dużą popularność zyskało również jego prace *Amoenitates iuris civilis* (1664), będąca zbiorem esejów na temat historii prawa.

Ménage jako uczonego i bywalec salonów uczestniczył w licznych sporach dotyczących kwestii etymologii, kryteriów poprawności języka czy wartości utworów poetyckich, m.in. w 1644 r. z Pierrem de Montmaur (1576-1650) – profesorem literatury greckiej w Collège de France, bibliofilem i erudytą, a w 1650 r. z Claudem Favrem de Vaugelas (1585-1650) – członkiem Akademii Francuskiej, autorem *Remarques sur la langue française*, gdzie wskazuje on jako kryterium poprawności językowej użycie i wymowę słów zgodną z obyczajami językowymi dworu i salonów. W piśmie *Anti-Baillet* (1690) Ménage wystąpił również przeciw Adrienowi Bailletowi (1649-1706), znanemu jako autor *La Vie de Monsieur Des-Cartes* (Paryż 1691), a powodem była pochwała jansenizmu zawarta przez Bailleta w *Jugemens des savans*. Skory do polemik przysporzył sobie licznych wrogów. Stał się też tematem kpin Moliera, który sportretował go jako Wadiusa w *Uczonych białogłowych*⁷. Molier nawiązał tu zresztą do rzeczywistej kłótni, która miała miejsce w jednym z salonów między Ménagem a Charles’em Cotin (1604-1682), którego sportretował jako Trissotina. Cotin, poeta, filozof i tłumacz z języka łacińskiego, greckiego, hebrajskiego i syryjskiego, napisał

⁷ Zob. Molier, *Uczone białogłowy*, akt 3, scena 5. Na ten temat zob. T. Żeleński (Boy), *Molier*, [w:] tenże, *Pisma*, t. XI. Warszawa: PIW 1956-1992, s. 318.

przeciwko Ménage'owi satyrę *La Ménagère* (1666). W *Uczonych białogłowych* Wadius wypowiada m.in. taką kwestię: „Wierszem, prozą, łaciną, greką, ja ci stanę!”⁸, co złośliwie, acz zwięźle i zgodnie z prawdą, ukazuje pole zainteresowań i własnej twórczości Ménage'a. Szczególną znajomość greki podkreśla także Trissotin, przedstawiając Wadiusa: „[...] i po grecku z pewnością nikt go nie przegada”⁹, by potem w ferworze kłótni nazwać go „nędznym bazgraczem”¹⁰, „śmieciarzem literackim i rabusiem”¹¹. Również Jean de La Bruyère (1644-1696) odmalował portret Ménage'a jako Pedanta w swoich *Caractères*, dla których pomysł przedstawienia typów ludzkich charakterów zaczerpnął od Teofrasta, wzbogacił jednak swoją pracę elementami refleksji etycznej, wzorowanej na Montaigne'u, Pascalu i La Rochefoucauld. Osobowe przykłady dla swoich typów La Bruyère czerpał z rzeczywistości, a opisywał je w taki sposób, że najczęściej pierwowzory były bezbłędnie rozpoznawalne.

Wśród pism Ménage'a jest wymieniona na wstępie *Historia mulierum philosopharum*. Choć prac o charakterze biograficznym, będących zestawieniem życiorysów osób znanych, do XVII wieku powstało wiele, te poświęcone wyłącznie słynnym kobietom są nieliczne. Prawdopodobną inspiracją dla Ménage'a mógł być Plutarch z Cheronei i jego *Cnoty kobiet* (*Γυναικῶν ἀρεταί*; *Mulierum virtutes*), odnajdziemy bowiem w tekście powołania się na to pismo. Zbiór Plutarcha można by właściwie, ze względu na jego treść, zatytułować *O męstwie kobiet* czy też *O mężnych kobietach*¹². Choć greckie *ἀρετή* oznacza „cnotę” w ogólności, to również ma znaczenie bardziej konkretne: „męstwo”, „dzielność” lub „czyn bohaterski”. Przedstawione zaś przez Plutarcha kobiety dlatego są wyjątkowe, że wykazały się męstwem, dokonały czynów odważnych, zawstydzając często mężczyzn, mszcząc śmierć bliskich, wskazując właściwe drogi postępowania. Plutarchowi wyraźnie przyświecał cel moralizatorsko-dydaktyczny, choć nie jest on wolny od zaspokajania zwykłej ludzkiej ciekawości. Inne znane dzieło tego rodzaju to Giovanniego Boccaccia *De mulieribus claris* („O słynnych kobietach”)¹³.

⁸ M o l i e r, *Szkola mężów. Szkoła żon. Chory z urojenia. Krytyka szkoły żon. Uczone białogłowy*, tł. T. Żeleński (Boy), Warszawa: Polskie Media Amer.com S.A. 2004, s. 403.

⁹ Tamże, s. 397.

¹⁰ Tamże, s. 402.

¹¹ Tamże.

¹² W ten sposób zrozumiał to Jan Kochanowski, który przedstawiając wolne tłumaczenie niektórych sylwetek z pisma Plutarcha, nadał swojej pracy tytuł *Wzór Pań mężnych*.

¹³ Przekład na język polski: G. B o c c a c c i o, *O słynnych kobietach*, tł. P. Bańkowski, I. Grześcak, A. Szopińska, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2013.

Jest to drugie po *De casibus virorum illustrium* („O przypadkach znakomitych mężów”) jego dzieło o charakterze biograficznym. Zauważyć należy, że *O przypadkach znakomitych mężów*, wbrew temu, co sugerowałby tytuł, zawiera również biografie kobiet. Praca *O słynnych kobietach* została zadeedykowana kobiecie i napisana jest przede wszystkim dla kobiet. Boccaccio, wybierając subiektywnie, opisuje życiorysy kobiet od Ewy po współczesną mu Joannę, królową Jerozolimy i Sycylii. Obok postaci mitologicznych umieszcza historyczne, obok bogiń – kobiety z krwi i kości, obok poganek – chrześcijanki, ale przedstawia tylko jedną kobietę związaną z filozofią – Leontion¹⁴, która ośmieliła się pisać przeciwko Teofrastowi (odnajdziemy ją także u Ménage’a wśród epikurejek). Przedstawia postęпки kobiet ku nauce moralnej, ale również po prostu dla przyjemności intelektualnej i zaspokojenia naturalnej ciekawości. Choć Boccaccio opiera się na licznych źródłach, nie podchodzi do nich krytycznie, a interpretację pozostawia czytelnikom. Sam Ménage odwołuje się do dzieła Apoloniusza z Tyru, stoika (I wiek przed Chr.), które znane jest ze wzmianki w *Bibliotece* Focjusza. Czytamy tam o piśmie Apoloniusza „o kobietach, które zajmowały się filozofią lub dokonały jakiegoś sławnego czynu i doprowadziły poszczególne rodziny do zgody”¹⁵.

Wyjątkowość tematyki swojej pracy Ménage zdaje się podkreślać już w samym tytule poprzez pozorną redundancję: *mulierum philosopharum* (gen. pl., „kobiet filozofek”). Język łaciński jako język fleksyjny (podobnie jak język polski) rozróżnia rodzaje dzięki odpowiednim końcówkom wyrazowym, a więc forma genetivu pluralis I deklinacji: *philosopharum* (od *philosophia*, -ae), czyli „filozofek”, wskazuje na rodzaj żeński. Mimo to Ménage dodaje jeszcze drugi rzeczownik w tym samym przypadku *mulierum* (od *mulier*, -is), czyli „kobiet”. Oczywiście mogło to wynikać z faktu, że w języku łacińskim w I deklinacji z końcówkami gramatycznymi rodzaju żeńskiego występują też wyjątki rodzaju męskiego, klasyfikowane ze względu na rodzaj naturalny, m.in. nazwy zawodów. Komponując w ten sposób tytuł, Ménage usuwa wszelkie wątpliwości. Dodajmy w tym miejscu, że w poszczególnych częściach odnoszących się do różnych szkół filozoficznych Ménage konsekwentnie używa form żeńskich na określenie przedstawicielek tych szkół. Są więc: *Platonicae*, *Dialecticae*, *Cyrenaicae*, *Megaricae*, *Cynicae*, *Peripateticae*, *Epicureae*, *Stoicae*, *Pythagoricae*¹⁶.

¹⁴ Zob. tamże, s. 345 n.

¹⁵ F o c j u s z, *Biblioteka*, tł. O. Jurewicz, t. I-IV, Wrocław: Ossolineum-DeAgostini 2006 – t. I, s. 333 (kodeks 161).

¹⁶ W wydaniu późniejszym z 1692 r. występują również *Academicae*.

Swoje dzieło *Ménage* zadedykował Anne Dacier (1654-1720), pisząc, że idzie za przykładem Diogenesa Laertiosa, który swoje *Żywoty i poglądy słynnych filozofów* miał poświęcić kobiecie¹⁷. *Ménage* nazywa Madame Dacier (bo tak ją określali współcześni) *feminarum quot sunt, quot fuere, doctissima* („spośród kobiet, ile ich jest, ile ich było, najbardziej uczoną”)¹⁸ i choć trochę w tym kurtuazyjnej przesady, to rzeczywiście była to kobieta niezwykle wykształcona. Była ona córką Tanaquila Fabera (1615-1672), zajmującego się wydawaniem tekstów autorów klasycznych, na przykład Anakreonta, Safony, Terencjusza, Wergiliusza czy Horacego, a żoną André Dacier (1651-1722), członka Akademii Francuskiej, bibliotekarza i wydawcy, podobnie jak jej ojciec, autorów klasycznych. Madame Dacier dała się poznać przede wszystkim jako znakomita tłumaczka na język francuski literatury greckiej i łacińskiej. Przełożyła *Iliadę* i *Odyseję* Homera. Tłumaczyła również Anakreonta, Safonę, Plauta, Terencjusza i Horacego. Razem z mężem brała udział w redagowaniu tomów *ad usum Delphini*. Uczestniczyła w słynnym sporze między „starożytnikami” a „nowożytnikami” – *Querelle des Anciens et des Modernes*, który rozgorzał we Francji w drugiej połowie XVII wieku. Obok Nicolasa Boileau-Despréaux (1636-1711) i Jeana de La Fontaine’a (1621-1695) była reprezentantką „starożytników”, przekonanych o aktualności kulturotwórczej grecko-rzymskiego antyku, o użyteczności jego toposów literackich, znaczeniu wychowawczym, a postulujących jedynie jego reinterpretację. Na ataki „nowożytników” odpowiedziała najpierw we Wstępie do swojego przekładu prozą *Iliady* (1699), a następnie w pracy *Des causes de la corruption de goût* („O przyczynach zepsucia smaku [literackiego]”, 1714)¹⁹. „Starożytnicy” ostatecznie spór przegrali, język grecki wszak już dużo wcześniej, a język łaciński właśnie wtedy był w odwrocie, coraz mniej osób posługiwało się tymi językami w mowie. Jeśli damy wiarę świadectwu współczesnych, również Madame Dacier miała problemy z bezbłędnym mówieniem po łacinie²⁰.

Przejdźmy teraz do treści *Historii kobiet filozofek*. Na początku pracy w pierwszym wydaniu z 1690 r. czytamy, że *Ménage* znalazł 65 przykładów kobiet filozofek i że dziwi go, iż w niektórych książkach padają tylko poje-

¹⁷ Uważa się, że tą kobietą była Arria, żyjąca w II wieku po Chr. platoniczka zaprzyjaźniona z cesarzem Septymiuszem Sewerem.

¹⁸ *Historia mulierum philosopharum scriptore Aegidio Menagio*, s. 5.

¹⁹ Zob. J. Ł a n o w s k i, *Wstęp*, [w:] H o m e r, *Iliada*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo 1986, s. LXVIII.

²⁰ Zob. F. B l u c h e. *Życie codzienne we Francji w czasach Ludwika XIV*, tł. W. Bieńkowska, wiersze przeł. H. Igalson-Tygielska, Warszawa: PIW 1990, s. 92 n.

dyncze imiona kobiet zajmujących się filozofią. W wydaniu z 1692 r. zostały jeszcze dodane pewne sylwetki²¹.

Choć tytuł mógłby sugerować, że autor przedstawi szereg filozofek od czasów najdawniejszych aż po mu współczesne, to Ménage skupia się na starożytności, w tradycji greckiej sięgając jednak po czasy Bizancjum²². Jak już wspomnieliśmy, Ménage uporządkował biogramy zgodnie z przynależnością filozofek do szkół filozoficznych, poczynając jednak od tych kobiet, co do których tej przynależności określić nie można. Pojawiają się także postacie kobiet, co do których rzeczywistego istnienia są wątpliwości i ma je także Ménage (na przykład Katarzyna Aleksandryjska), ale jedna budzi także wątpliwości co do tego, czy można ją zaliczyć do kobiet. Ménage jako pierwszą wymienia bowiem Hippo, córkę centaura Chirona, która miała nauczyć Eola kontemplacji natury. Jako źródło podaje tu Klemensa Aleksandryjskiego *Kobierce*²³. Wydaje się, że mamy tu do czynienia z jednym z licznych w tej książce popisów erudycji autora.

Biogramy są różnej długości, niektóre to tylko imiona i źródło, w którym zostały wymienione, inne mogą ciągnąć się przez kilka stron. Najdłuższe są opowieści o Julii Domnie (żonie cesarza Septymiusza Sewera, II/III wiek), Eudokii (żonie cesarza Teodozjusza II, V wiek), św. Katarzynie Aleksandryjskiej (legendarnej dziewicy-męczennicy z IV wieku), Hypatii (filozofce neoplatońskiej, IV/V wiek), Teano (żonie Pitagorasa, VI wiek przed Chr.), Myi (córcie Pitagorasa i Teano) i Timysze (filozofce pitagorejskiej, IV wiek przed Chr.). Najliczniejszą grupę stanowią pitagorejki, choć wiele z nich wymienianych jest tylko z imienia wraz z tekstem źródłowym, z którego została zaczerpnięta informacja. Obszerność opisów nie zawsze jest związana z wielością wiadomości o życiu i poglądach danej postaci. Ménage może bowiem podawać za różnymi źródłami rozmaite wersje tych samych wydarzeń czy snuć rozważania natury językowej, chociażby o używanych wariantach jakiegoś imienia. Nie stroni też od przytaczania różnych anegdotycznych wydarzeń, nie zawsze związanych bezpośrednio z opisywaną postacią.

Noty o poszczególnych filozofkach Ménage układa według podobnego schematu. Na początku podaje imię, następnie pochodzenie (miejscowość, z której wywodzi się postać oraz rodzina, czyli zwykle wskazuje, czyją była córką; czasami tylko jedną z tych informacji, czasami żadnej, o ile takie nie

²¹ Są to: Novella i Heloiza, dodane do filozofek, co do których nie można, według Ménage'a, określić przynależności do szkoły filozoficznej, oraz Cerellia – akademiczka.

²² W wydaniu z 1692 r. pojawia się przedstawicielka zachodniego średniowiecza – Heloiza.

²³ Zob. K l e m e n s A l e k s a n d r y j s k i, *Kobierce*, 1, 73, 4-5 oraz 1, 132, 4.

są mu znane), dalej wiadomości o życiu i dokonaniach. Podając informacje, potwierdza je, powołując się na teksty źródłowe, często wręcz przytaczając odpowiednie fragmenty.

Jak wielkim popisem erudycji jest *Historia mulierum philosopharum*, pokazuje liczba wskazanych źródeł zarówno autorów klasycznych, jak i współczesnych Ménage'owi. Przedstawieniem i analizą tych źródeł teraz się zajmujemy. Czerpiąc z wielu tekstów, Ménage porównuje je, ale często dla nas jego cytowania są trudne do zlokalizowania ze względu na sposób, w jaki oznacza przytaczane miejsca. Może to zniechęcać do korzystania z jego pracy jako tekstu źródłowego, tak jak to miało miejsce w przypadku amerykańskiej badaczki Mary E. Waithe, wydawczyni wielotomowej pracy poświęconej kobietom w filozofii *A History of Women Philosophers*²⁴. Inni jednak, na przykład Maria Dzielska, autorka cenionej monografii o Hypatii, przywołują Ménage'a jako tekst źródłowy²⁵.

Ménage najczęściej powołuje się na dzieła takich autorów jak: Plutarch z Cheronei (I/II wiek), Klemens Aleksandryjski (II/III wiek), Kasjusz Dion Kokcejanus (ok. 155-235), Diogenes Laertios (III/IV), Porfiriusz (234-303), Jamblich (III/IV wiek), Focjusz (ok. 820-891) oraz na tak zwaną *Księgę Suda*. Choć odwołuje się do autorów i dzieł znanych, to wydaje się zasadne poświęcić im tutaj nieco uwagi, choćby ze względu na specyfikę tych prac oraz sposób ich cytowania lub powoływania się na nie przez Ménage'a.

Z dzieł Plutarcha z Cheronei wykorzystuje pięć z grupy pism filozoficzno-dydaktycznych, określanych wspólnie jako *Moralia*. Są to: *Uczta siedmiu mędrców*, *Zagadnienia biesiadne*, *O wychowaniu dzieci*, *Zalecenia małżeńskie* oraz *O cnotach kobiet*. Sięga również do pism biograficznych znanych jako *Żywoty słynnych mężów* (konkretnie do żywotów Peryklesa i Brutusa).

Jeśli chodzi o pozostałych wymienionych autorów, to Ménage wykorzystuje pojedyncze dzieła; oczywiście w przypadku niektórych w ogóle tylko pojedyncze dzieła są znane.

Ze spuścizny Klemensa Aleksandryjskiego wybrał *Kobierce* – podzielone na osiem ksiąg wielowątkowe zapiski, stanowiące jednak wykład doktryny chrześcijańskiej z silnymi wpływami myśli św. Pawła, ale także filozofii greckiej. Nie przytacza dosłownie cytatów. Najczęściej podaje autora, tytuł i księgę, czasami streszcza odpowiedni fragment.

---

²⁴ Zob. M.E. Waithe (ed.), *A History of Women Philosophers*, t. 1, Dordrecht–Boston–Lancaster: Martinus Nijhoff Publishers 1987, s. IX.

²⁵ Zob. M. Dzielska, *Hypatia z Aleksandrii*, Kraków: Universitas 2006, s. 185 i 193.

Kasjusz Dion Kokcejanus przez 22 lata swego życia pracował nad *Historią rzymską* w osiemdziesięciu księgach, obejmującą dzieje Rzymu od założenia miasta do czasów Aleksandra Sewera. Z dzieła tego zachowały się w całości księgi XXXVI-LIV, częściowo księgi XVII, LXXIX-LXXX. Treść ksiąg zaginionych znana jest dzięki skrótom dwóch bizantyńskich autorów: Ksifilinoso oraz Zonarasa. To właśnie lokalizacja cytatów Ménage'a z tego dzieła nastęrcza największe problemy; byłoby oczywiście o wiele prościej, gdybyśmy mieli dokładnie to wydanie, z którego on korzystał.

Diogenes Laertios to oczywiście *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*. Dzieło w dziesięciu księgach, które rozpoczyna się od siedmiu mędrców, a kończy Epikurem i epikurejczykami, również dzisiaj stanowi jedno z głównych źródeł do historii filozofii starożytnej. Dodajmy na marginesie, że choć Diogenes Laertios przywołuje imiona wielu kobiet związanych z filozofią, to tylko jednej, Hipparchii z Maronei, żonie filozofa cynickiego Kratesa, poświęca osobny rozdział. Filozofka ta uwzględniona została również przez Ménage'a. Odwołując się do Diogenesa Laertiosa, Ménage określa miejsce w tekście poprzez imię filozofa, o którym traktuje dana księga lub rozdział *Żywotów*.

Zarówno Porfiriusz, jak i Jamblich napisali biografie Pitagorasa, pierwszy zatytułowaną *Żywot Pitagorasa*, drugi – *O życiu pitagorejskim*. Obie te prace Ménage cytuje bardzo często, zwłaszcza Jamblicha, głównie wskazując autora i tytuł. Odnosi się nadto do *Żywota Pitagorasa* anonimowego autora.

Focjusz to autor nieocenionej także dzisiaj skarbnicy wiedzy o pisarzach antyku, czyli *Biblioteki*. Dzieło to stanowi wyciąg z 280 pisarzy starożytnych zarówno pogańskich, jak chrześcijańskich. Tytuł pochodzi z dwóch późnych rękopisów szesnastowiecznych, gdzie kopiści zaczęli poszczególne rozdziały od słów: „z Biblioteki Focjusza”. Używane obecnie określenie „kodeks” (*codex*) dla poszczególnych rozdziałów przyjęło się od XVII wieku. Ménage, przywołując to dzieło, najczęściej pisze po prostu: „Focjusz w *Bibliotece*”, nie precyzując, w którym miejscu, lub podając tylko autora, o którym w danym kodeksie mówi Focjusz.

Ostatnie z wymienionych źródeł – tak zwana *Księga Suda* – powstało w drugiej połowie IX wieku lub w wieku X po Chr. Tytuł grecki, całkowicie niezrozumiały nie tylko dzisiaj dla nas, ale nawet już dla czytelników okresu późno bizantyńskiego, spowodował, że potraktowano go jako imię własne i przerobiono na „Suidasa”, stąd często też pozycję tę określa się jako *Księga Suidasa* i tak też jest u Ménage'a. Jest to bizantyński leksykon, zawierający około 12 000 haseł, z czego 900 biograficznych, i stanowiący także dziś jedno z ważniejszych źródeł poznania, m.in. historii literatury greckiej.

Inna praca obecna w *Historia mulierum philosopharum* Ménage'a, na którą chcielibyśmy zwrócić uwagę, to znany obecnie jako *Scriptores historiae Augustae* („Historycy cesarstwa rzymskiego”) zbiór 30 biografii cesarzy rzymskich, napisany po łacinie i różnie datowany – od końca III do nawet VI wieku. Rękopisy wymieniają sześciu autorów, są to: Aelius Spartianus, Iulius Capitolinus, Vulcarius Galicanus, Aelius Lampridius, Trebellius Pollio oraz Flavius Vopiscus. Biografie 1-21 przypisywano czterem pierwszym, 22-30 zaś dwóm ostatnim. Ménage każdą z biografii cytuje oddzielnie, tytułując od imienia opisywanego cesarza i podając przypisywanego jej autora. Obecnie uważa się, że cały zbiór został napisany przez jednego anonimowego autora nie wcześniej niż w V wieku. Praca jest wartościowa ze względu na ciągłą relację o panowaniu cesarzy II i III wieku.

Kilkakrotnie Ménage przywołuje również wielce erudycyjne greckie dzieło Atenajosa z Naukratis (III wiek) zatytułowane *Sofiści przy uczcie*, pierwotnie składające się z 30 ksiąg, z których zachowało się 15. Cytując, wymienia jedynie autora, nigdy tytuł. Podobnie jak w przypadku Kasjusza Dio- na Kokcejanusa mamy tu przy lokalizowaniu cytatów bardzo utrudnione zadanie.

Ménage odwołuje się również do prac na temat historii Kościoła i dzieł Ojców Kościoła. Odnajdziemy więc przede wszystkim *Historię Kościoła* Sokratesa Scholastyka (IV/V wiek), *Historię Kościoła* Ewagriusza Scholastyka (VI wiek), anonimową grecką *Kronikę Paschalną* (pierwsza połowa VII wieku), listy Synezyjusza z Cyreny (IV/V wiek), *Adversus Iovinianum*, *Apologia ultima ad Rufinum* oraz *Vita Sancti Pauli, primi eremitaie* św. Hieronima (IV/V wiek) oraz *De virginitate* św. Ambrożego (IV wiek). Ponadto sporadycznie Ménage cytuje Biblię.

Zwracają również uwagę przywołane bizantyńskie teksty historyczne, wśród nich prace: Anny Komneny (1083-1153/1155), Jana Zonarasa (XI/XII) czy Nikefora Gregorasa (ok. 1295-1359/60). Ménage cytuje więc: *Aleksjadę* Anny Komneny (opis panowania jej ojca Aleksego I), *Skrót historii* Jana Zonarasa (kronika od „stworzenia świata” do Jana II Komnena; bardzo bogata treść, krytyczne wykorzystanie źródeł) oraz *Historię rzymską* Nikegora Gregorasa (37 ksiąg, obejmujących lata 1204-1359, interesująca ze względu na formę filozoficznego pamiętnika).

Ménage pisze o filozofkach, ale dzieł filozoficznych cytuje bardzo mało, co dowodzi również tego, że filozofowie starożytni rzadko wspominali o kobietach zajmujących się filozofią, których zresztą, ze względu na uwarunkowania społeczne, było niewiele. Ménage przywołał dzieła Platona (*Menekse-*

nos, Uczta), Arystotelesa (*Metafizyka, Kategorie, Meteorologika, Retoryka, Poetyka*), Cycerona (*O przeznaczeniu, O naturze bogów*) oraz Marka Aureliusza (*Rozmyślenia*). Zaznaczyć też trzeba, że tylko część tych przywołań dotyczy konkretnie filozofek.

Ménage'owi znane były poza tym następujące dzieła: *Dzieje Herodota* (485-ok. 425 przed Chr.), *Historia naturalna* Pliniusza Starszego (ok. 23-79), *Wędrówki po Helladzie* Pauzanasza (ok. 115-po 180), *Obrazy* oraz *Pochwała muchy* Lukiana z Samosat (ok. 120-ok. 190), a także *Żywoty sofistów* Filostratosza Flawiusa (ok. 178-ok. 248).

Bardzo nieliczne są odniesienia do poezji antycznej. Odnajdziemy tylko następujące dzieła: *Iliada* i *Odyseja* Homera, *Acharnejczycy* Arystofanesa (ok. 445-ok. 385 przed Chr.), *Epody* Horacego (65-8 przed Chr.), *Epigramaty* Marcjalisa (ok. 40-104), *Satyry* Juwenalisa (ok. 60-130) oraz *Antologię Palatyńską*, z której epigramaty Ménage cytuje w przekładzie na język łaciński H. Grocjusza (1583-1645).

Wśród źródeł Ménage'a przeważają teksty greckie o charakterze historycznym, filozoficzno-moralizatorskim i encyklopedycznym. Gdy przytacza z nich fragmenty, robi to w oryginale, dając jednak tłumaczenie na język łaciński²⁶. Prace, na które powoływał się Ménage, są znane także dzisiaj i podobnie oceniane ze względu na ich wartość poznawczą.

Nie możemy nie wspomnieć, że Ménage powołuje się również na prace uczonych nowożytnych, a nawet na osobiste z niektórymi kontakty. Przez to niewielkie dziełko przewija się cały poczet zachodnioeuropejskich uczonych XVI i XVII wieku, zajmujących się wydawaniem, komentowaniem i przekładaniem na języki nowożytne autorów antycznych, czyli cały poczet filologów klasycznych. W pracy Ménage'a odnajdziemy więc odwołania do różnych komentarzy, dzieł encyklopedycznych i historycznych, których autorami byli m.in.: Cesare Baronio (1538-1607), włoski kardynał, historyk i hagiograf, autor dwunastotomowego dzieła *Annales ecclesiasticae a Christo nato ad annum 1198*; Joseph Justus Scaliger (1540-1609)²⁷, francuski uczonec, autor podstaw chronologii starożytnej i komentarzy do autorów

²⁶ Zauważyć tu należy, że sam Ménage przyznawał się do tego, że teksty greckie czyta, posiłkując się przekładami. Zob. *Menagiana ou les bons mots et remarques critiques, historiques, morales & d'érudition, de Monsieur Menage, recueillies par ses Amis*, A Paris, Chez Florentin Delaulne, rue Saint Jacques, à l'Empereur, MDCCXV, t. 3, s. 61-62.

²⁷ Na temat J.J. Scaligera i wspomnianego dalej I. Casaubona zob. L.D. Reynolds, N.G. Wilson. *Skrybowie i uczeni. O tym, w jaki sposób antyczne teksty literackie przetrwały do naszych czasów*, tł. P. Majewski, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2008, s. 234 n.

klasycznych, na przykład Diogenesa Laertiosa; Jacques Sirmond (1559-1651), wydawca wielu łacińskich i bizantyńskich dzieł; Gerrit Janszon Vos (1577-1649), niderlandzki uczoney i teolog, działający również we Francji i Anglii, autor m.in. *Etymologicum linguae Latinae*, *De historicis Graecis*, *De historicis Latinis* oraz *The Times of the Ancient Poets*; Claude Saumaise (1588-1653), wydawca tekstów antycznych i średniowiecznych, komentator *Scriptores historiae Augustae*, autor pracy o wojsku rzymskim; Florence Estienne Méric Casaubon (1599-1671), syn wybitnego filologa Isaaca Casaubona (1559-1614), działający we Francji i Anglii wydawca dzieł klasycznych, szczególnie cenionej edycji *Rozmyślań* Marka Aureliusza. Ménage wspomina też, że o pewnych rzeczach dowiedział się bezpośrednio od uczonych. O klasztorze św. Katarzyny na górze Synaj miał go pouczyć Eusèbe Renaudot (1646-1720), teolog i orientalista, o którym Ménage z podziwem mówi jako o człowieku, który biegle posługuje się językiem arabskim²⁸. Informację zaś o tym, że w pewnym niesygnowanym rękopisie, znajdującym się w Bibliotece Królewskiej, niewzruszoną postawę Tymochy dochowania w tajemnicy zasad pitagoreizmu nawet za cenę życia przypisano Teano, miał mu przekazać Charles du Fresne, sieur du Cange (1610-1688), prawnik, historyk i leksykograf, którego słowniki języka greckiego i łacińskiego są do dziś wykorzystywane przez naukowców²⁹.

Praca Ménage'a należy więc do tego rodzaju nielicznych prac o charakterze biograficznym, które są zestawieniami życiorysów słynnych kobiet, co prace Plutarcha i Boccaccia. Powstała jednak w dużym stopniu jako popis erudycji autora, mniej ze względów moralizatorskich czy dydaktycznych. Pokazuje nam jednak, po pierwsze, pewien kanon źródeł, z którego można było w XVII wieku korzystać, oczywiście w dużej mierze pod warunkiem, że znało się języki klasyczne, a przede wszystkim grekę; po drugie, uświadamia, ile starożytnych tekstów nadal wydaje się i komentuje na zachodzie Europy w wieku XVI i XVII, kontynuując dzieło włoskich humanistów; po trzecie wreszcie, jest dowodem na to, że w wieku XVII obecność kobiet w filozofii była, jak w wiekach poprzednich, ciekawostką i tematem rzadko podejmowanym. Jeżeli zaś ktoś czułby niedosyt po przeczytaniu *Historii kobiet filozofek* Ménage'a, niech mu odpowie on sam słowami: *philosophia degustanda non ingurgitanda est* („filozofię należy smakować, a nie pożerać”)³⁰.

²⁸ Zob. *Historia mulierum philosopharum scriptore Aegidio Menagio*, s. 44.

²⁹ Zob. tamże, s. 107.

³⁰ Tamże, s. 123-124.

BIBLIOGRAFIA

PISMA GILLES'A MÉNAGE'A

- Historia mulierum philosopharum scriptore Aegidio Menagio. Accedit eiusdem Commentarius Italicus in VII. Sonettum Francisci Petrarchae a re non alienus, Apud Anissionios, Joan. Posuel & Claudium Rigaud, Lugduni MDCXC.
- Aegidii Menagii Poemata. Octava editio, prioribus longe auctior et emendatio: et quam solam ipse Menagius agnoscit, Apud H. Wetstenium, Amstelaedami MDCLXXXVII.
- Menagiana ou les bons mots et remarques critiques, historiques, morales & d'érudition, de Monsieur Menage, recueillies par ses Amis, A Paris, Chez Florentin Delaulne, rue Saint Jacques, à l'Empereur, MDCCXV, t. 3.

POZOSTAŁE

- Adamski J.: Historia literatury francuskiej. Zarys, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo 1970.
- Bluche F.: Życie codzienne we Francji w czasach Ludwika XIV, tł. W. Bieńkowska, wiersze przeł. H. Igalson-Tygielska, Warszawa: PIW 1990.
- Boccaccio G.: O słynnych kobietach, tł. P. Bańkowski, I. Grześczak, A. Szopińska, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2013.
- Düring I.: Aristotle in the Ancient Biographical Tradition, Göteborg: Almqvist & Wiksell 1957.
- Dzielska M.: Hypatia z Aleksandrii, Kraków: Universitas 2006.
- Focjusz: Biblioteka, tł. O. Jurewicz, Wrocław: Ossolineum–DeAgostini 2006.
- Jurewicz O.: Historia literatury bizantyńskiej. Zarys, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo 1984.
- Klomens Aleksandryjski: Koberce zapisków filozoficznych dotyczących prawdziwej wiedzy, t. I-II, tł. J. Niemirska-Pliszczyńska, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, Akademia Teologii Katolickiej 1994.
- Leibniz G.W.: Nowe rozważania dotyczące rozumu ludzkiego, t. 1-2, tł. I. Dąbska, Warszawa: PWN 1955.
- Łanowski J.: Wstęp, [w:] Homer, Iliada, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo 1986.
- Molier: Szkoła mężów. Szkoła żon. Chory z urojenia. Krytyka szkoły żon. Uczone białogłowy, tł. T. Żeleński (Boy), Warszawa: Polskie Media Amer.com S.A. 2004.
- Plutarch: Moralia, (The Loeb Classical Library), London: Harvard University Press – Cambridge, Mass.–William Heinemann Ltd. 1931.
- Reynolds L.D., N.G. Wilson N.G.: Skrybowie i uczeni. O tym, w jaki sposób antyczne teksty literackie przetrwały do naszych czasów, tł. P. Majewski, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2008.
- Sandys J.E.: A History of Classical Scholarship: From the Revival of Learning to the End of the Eighteenth Century in Italy, France, England and the Netherlands, New York: Cambridge University Press 2010.
- Świderkówna A. (red.): Słownik pisarzy antycznych, Warszawa: Wiedza Powszechna 1990.
- Waith M.E. (ed.): A History of Women Philosophers, Dordrecht–Boston–Lancaster: Martinus Nijhoff Publishers 1987.
- Żeleński (Boy) T.: Molier, [w:] tenże, Pisma, t. XI, Warszawa: PIW 1956-1992.

GILLES MÉNAGE
I JEGO *HISTORIA MULIERUM PHILOSOPHARUM*

Streszczenie

Artykuł poświęcony jest francuskiemu uczonemu Gilles'owi Ménage'owi (1613-1692) i jego niewielkiej objętościowo, ale imponującej erudycją pracy *Historia mulierum philosopharum* (1690). Ménage znany jest przede wszystkim jako wydawca i komentator Diogenesa Laertiosa, autor poważanych prac na temat języka (np. *Dictionnaire étymologique ou origine de la langue françoise*) oraz poeta tworzący w języku greckim, łacińskim, włoskim i francuskim. Szczególną pozycją w jego dorobku jest *Historia mulierum philosopharum*. Praca zadedykowana została znanej ówczesnej badaczce i tłumaczce dzieł autorów klasycznych – Anne Dacier (1654-1720). Jest to dzieło zestawiające życiorysy bardziej lub mniej znanych filozofek. Autor koncentruje się na antyku, choć sięga też po czasy Bizancjum. Filozofki zostały podzielone według ich przynależności do szkół filozoficznych, poczynając jednak od tych, co do których nie można takiej przynależności jednoznacznie określić. Biogramy są różnej długości, ale ułożone według podobnego schematu: imię filozofki, pochodzenie, wiadomości o życiu i dokonaniach, przeplatane erudycyjnymi ekskursami oraz odwołaniami do źródeł. Ilość źródeł jest imponująca. Są to zarówno autorzy starożytni, jak i współcześni Ménage'owi, o czym szeroko mówi się w artykule. Analiza dzieła Ménage'a pozwala wskazać kanon dostępnych wówczas źródeł klasycznych, oczywiście w dużej mierze pod warunkiem znajomości greki i łaciny; uświadamia, jak wiele jeszcze tekstów starożytnych w XVII wieku wydawano i komentowano na zachodzie Europy, kontynuując dzieło włoskich humanistów; jest również dowodem, że obecność kobiet w filozofii w XVII wieku była nadal swoistą ciekawostką.

GILLES MÉNAGE
AND HIS WORK *HISTORIA MULIERUM PHILOSOPHARUM*

Summary

The article is devoted to French scholar Gilles Ménage (1613-1692) and his not extensive but impressive in its erudition work *Historia mulierum philosopharum* (1690). First of all, Ménage is known as the editor and the commentator of Diogenes Laertius, the author of esteemed works about language (for example: *Dictionnaire étymologique ou origine de la langue françoise*), and the poet writing in Greek, Latin, Italian and French. *Historia mulierum philosopharum* is the special work in his achievements. This writing was dedicated to Anne Dacier (1654-1720)—the famous French scholar and the translator of the classical authors. It presents biographies of women philosophers, some of them acclaimed, some others not as popular. The author concentrated on Greco-Roman antiquity, but he also wrote about the Byzantine era. The profiles of women philosophers are classified according to philosophical schools, beginning with those thinkers whose philosophical affiliation is unknown. The biographic entries have different sizes, but they follow the similar scheme: a name of a woman philosopher, her origin, the information about her life and achievements with erudite commentaries and acknowledgments. The number of sources is impressive. Plenty of works of the classical and contemporary to Ménage authors are cited. These many threads are broadly discussed in this article. First, the analysis of Ménage's work *Historia mulierum philosopharum* shows the canon of available in the times of Ménage sources (of course on the condition that their user had some command of Greek and Latin). Second, it informs us how many classical texts were still published and commented in the 17th century in the west of Europe as the continuation of the Italian humanists' work. Third, it proves also that a presence of women in philosophy of the 17th century was, nonetheless, a peculiarity.

Summarised by Joanna Usakiewicz

Słowa kluczowe: Gilles Ménage, XVII wiek, kobieta, filozofka.

Key words: Gilles Ménage, XVII century, woman, philosopher.

Information about Author: Dr. habil. JOANNA USAKIEWICZ—Department of Bioethics and Philosophical Anthropology, University of Białystok; address for correspondence: Pl. Uniwersytecki 1, PL 15-420 Białystok; e-mail: joanna.usakiewicz@onet.eu